

VROUWELIJKE COMPOSITEN

© 2018 R.B. de Graaf/ Uitgeverij U2pi

Titel: Vrouwelijke componisten

Auteur: Renée Berthe de Graaf

Omslagontwerp: Freek Thielsch

Omslagillustratie: The Lute Player (datum: 1612-1620)

Schilder: Orazio Gentileschi (1563-1639)

Plaats: National Gallery of Art, Washington DC, USA

Uitgeverij U2pi BV, Den Haag

Website uitgever: www.jouwboek.nl

ISBN: 978-90-8759-793-1

NUR: 662

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

VROUWELIJKE COMONISTEN

SCHEPSTERS VAN MUZIKALE JUWEELTJES

Renée Berthe de Graaf

« Je me demandais si la musique n'était pas l'exemple unique de ce qui aurait pu être - s'il n'y avait pas eu l'invention du langage, la formation des mots, l'analyse des idées - la communication des âmes. »

Marcel Proust, *La Prisonnière*
(À la recherche du temps perdu).

VOORWOORD

Voor u ligt een boekje dat een reisverslag is. Het is een zoektocht door de eeuwen heen naar vrouwelijke componisten.

Ik heb mij afgevraagd wat wij van componistes weten? Ik moet bekennen dat ik eigenlijk helemaal niets weet, behalve dat mij enkele namen bekend zijn: Hildegard von Bingen, Clara Schumann, Fanny Mendelssohn, van wie ik wel eens iets heb gehoord. Daar houdt de reeks namen wel mee op. Er is ook nog een laan in Amsterdam-Buitenveldert met de naam Barbara Strozzi, er heeft dus een Barbara Strozzi bestaan, die heel mooie muziek geschreven heeft!

Wij zullen op onze zoektocht muzikale componerende vogels van diverse pluimage tegenkomen, verspreid over vele eeuwen, te beginnen in de Byzantijnse tijd tot in onze dagen. Daar zijn flinke dames bij, die niet op hun mondje gevallen waren, bij voorbeeld Kassia. Zij heeft een Byzantijnse keizer van replek gediend; een componiste in Italië uit de tweede helft van de 16e eeuw heeft in een opdracht aan een vorstelijk dame uit het Medici geslacht, duidelijk haar misnoegen laten

blijken over de denigrerende houding van de heren der schepping ten aanzien van vrouwelijke componisten; dan is er een energieke dame uit Engeland geweest, een suffragette, voorvechtster van het vrouwenkiesrecht, die in het gevang terecht kwam, omdat ze mee had geholpen bij een demonstratie, waarin een ruit bij een politicus was ingegooid. Toen haar aanhangsters het gevangensterrein opmarcheerden onder het zingen van hun door haar gecomponeerd strijdlied, leunde mevrouw uit een gevangenisraam en dirigeerde haar strijdlied met haar tandenborstel! Een dirigeerstok behoort niet tot de inventaris van een gevangenis, dus... een tandenborstel is ook een goed instrument.

We nemen op onze tocht een kijkje bij keizers, koningen, vorstelijke hoven, bij burgers, we komen in kloosters, waar nonnen componeren, prachtig musiceren, - maar ook rebelleren! We verkeren in artistieke kringen, ontmoeten niet alleen grote namen uit de muziekgeschiedenis, maar ook grote dichters, schrijvers en ga zo maar door.

Lezer, bent u nieuwsgierig geworden naar al deze types, die mooie pareltjes hebben nagelaten in de juwelendoos van de muziek? Ga dan mee op onze zoektocht. Ik wens u veel leesplezier.

Ik hoop dat dit boekje zal bijdragen tot een grotere bekendheid van componistes van wie velen ten onrechte in vergetelheid zijn geraakt.

De auteur

Amsterdam, september 2018

INLEIDING

“Onbekend maakt onbemind” is een veel gebruikt gezegde. Hieraan kan worden toegevoegd, dat het wat betreft vrouwelijke componisten zeer wel van toepassing is. Wat weten we van al die vrouwen af? Het zijn er honderden. Enkelen zullen bij het publiek wat meer bekend zijn, b.v. Hildegard von Bingen, Clara Schumann, van anderen zal men wel eens de naam gehoord hebben, b.v. Fanny Mendelssohn, (ja, de zus van...), maar de meesten zijn totaal onbekend - en dat zijn er, zoals gezegd, heel veel.

Op zoek naar muzikale juweeltjes, beginnen wij in het Byzantijnse Rijk en maken kennis met een bijzondere abdis aan de Bosporus.

KASSIA¹ **(circa 810- vóór 867)**

Kassia was een Byzantijnse abdis, dichteres en componiste uit de vroege Middeleeuwen; er vloeiden niet alleen verzen uit haar pen, maar zij componeerde er ook muziek bij. Circa vijftig stuks zijn daarvan overgeleverd, die nu nog kunnen worden uitgevoerd; 23 daarvan zijn opgenomen in het liturgische boek van de orthodoxe kerk. Ook zijn er nog 261 wereldlijke verzen bewaard gebleven: aforismen zoals: “Ik haat een rijk man, die klaagt alsof hij arm is”.

Zij was één van de eerste vrouwelijke componisten van wie werk bewaard is gebleven.

Bijna keizerin van het Byzantijnse Rijk

Kassia is omstreeks 810 in Constantinopel geboren uit een adellijke familie.

Het geval wilde dat de jonge keizer Theophilos (circa 804-842) nog ongehuwd was. Zijn stiefmoeder Euphrosyne besloot dat voor hem de tijd gekomen

¹ <https://en.wikipedia.org/wiki/Kassiani>.

was om te trouwen. Maar hoe kwam men aan de geschikte vrouw, die waardig was de keizerinnentron te bestijgen? Daartoe was een bruidsshow het geijkte middel.

Bent u nieuwsgierig geworden hoe zo'n happening ongeveer in zijn werk ging? Hieronder volgen in het kort enkele details:

In het Byzantijnse Rijk was het sinds de negende eeuw gebruikelijk voor de kroonprins of de keizer, als die nog ongehuwd waren, een bruidsshow te organiseren. Hierbij was de afkomst van de kandidaten van minder belang dan schoonheid. Men zou dus ook van een schoonheidswedstrijd kunnen spreken. Er is dus eigenlijk niets nieuws onder de zon! Boodschappers werden er op uit gestuurd, gewapend met een ideaalportret van een mooie jonge vrouw. Die gebruikten de gezanten, of "keurmeesters", zo men wil, als hulpmiddel bij het uitkiezen van de mooiste meisjes van het land. Deze keurmeesters kregen ook een schoen mee, want ook de maat van de voet was heel belangrijk!

Het feit dat schoonheid boven afkomst ging, was een voordeel voor meisjes van armere adel. Op die manier was het voor hen, ook al visten ze achter het net om de uitverkorene van de keizer te worden, nog altijd mogelijk een goed huwelijk te sluiten, b.v. met een hoge hofdignitaris.

De kandidaten reisden naar Constantinopel en kwamen overal vandaan, uit Constantinopel, maar ook uit alle delen van het uitgestrekte Byzantijnse Rijk. Voor de deelnemers die niet gekozen waren betekende deelname aan de bruidsshow toch een hele eer.²

Nu komen wij weer terug bij Kassia. Zij viel tijdens de bruidsshow op door haar schoonheid. Volgens de kroniekschrijver Leo Grammaticus verliep de ontmoeting van Theophilos met Kassia ongeveer als volgt:

Euphrosyne begeleidde de verzamelde meisjes naar de eetzaal van het paleis. Aan haar zoon overhandigde ze een gouden appel met de woorden: “Geef die aan de vrouw van je keuze.” Zoals u, lezer, begrijpt, was de vrouw aan wie hij de appel gaf Kassia. Hij zei daarbij: “Toch is uit een vrouw het kwaad voor de mensheid voortgekomen”. Heel ad rem gaf Kassia hem het volgende antwoord: “Maar door een vrouw is ook het betere begonnen.” Beledigd ging hij verder en gaf toen de appel aan Theodora.³

Deze geschiedenis maakt ons wel nieuwsgierig naar wat voor een rol een Byzantijnse keizerin kreeg toebedeeld.

² Zie: Hein L. van Doolen. *Passie, intriges en politiek. Spraakmakende keizerinnen in Byzantium..* Amsterdam, 1012. Pp.8-9 en 15-16; pp.73-74.

³ Idem, pp. 73-74.

De keizerin had haar eigen vertrekken in het enorme paleis in Constantinopel. Deze reeks van zalen en kamers droeg de naam *Gynaitikis*, bestemd voor de Keizerin en haar talrijk personeel. Dit vrouwenverblijf was beslist geen gevangenis. De Keizerin had heel veel verplichtingen, waarvoor zij “de deur uit” moest, bijvoorbeeld: het bijwonen van hofceremonies, audiënties, staatsdiners, kerkdiensten en bezoeken aan het Hippodroom. Ze mocht ook zelf bezoekers ontvangen, familieleden, ministers, hovelingen; bovendien had het hof een handleiding ter beschikking, waarin de regels voor het hofleven heel precies stonden beschreven. Het boek had dan ook de toepasselijke naam *Ceremonieën*, geschreven door Keizer Porfyrogenetos (regering 913-959). Het is duidelijk dat in de eerste plaats de Keizer en de Keizerin deze regels stipt moesten naleven.

Eén van de hoofdtaken van de Keizerin was de controle over het precieze navolgen van alle voorschriften en ceremonies. Verder was het beoefenen van de caritas een belangrijke taak. De Keizerin had de armenzorg onder haar hoede; ook was het haar taak jaarlijks geld te geven aan kloosters. Verder zijn in de loop der eeuwen door Keizerinnen kerken en kloosters gesticht: we hoeven maar te denken aan Keizerin Helena (circa 248-circa 329), de moeder van Keizer Constantijn. Zij pelgrimeerde omstreeks 325 naar het Heilige Land, ontdekte het graf van Christus, en het kruis waaraan Christus is gestorven.

Op die plek liet zij de Heilige Grafkerk bouwen; zij stichtte vele kerken en kloosters en nam veel relikwieën mee.

Bij het overlijden van de Keizer, had zijn weduwe de taak een opvolger aan te wijzen of met hem te trouwen. Ook kwam het wel voor dat, bij het overlijden van de keizer, de keizerin-weduwe regentes werd van de nog minderjarige kroonprins. Met zestien jaar werd die meerderjarig en kon hij zijn voorganger opvolgen.

De aanspreektitel van de Keizerin was *Augusta* (Verhevene), *Basilissa* (Keizerin) of *Despoina* (Meesteres).⁴

Misschien is Kassia bij nader inzien helemaal niet ongelukkig geweest, dat deze keizerlijke taken niet voor haar waren weggelegd. Ze was met haar vele muzikale en dichterlijke gaven waarschijnlijk wel beter op haar plaats als abdis van een klooster. Bovendien was zij niet op haar mondje gevallen, dat zou haar met haar weinig diplomatieke uitspraken als keizerin niet in dank zijn afgenomen.

In 843 heeft Kassia een klooster gesticht in het Westen van Constantinopel en werd daarvan de eerste abdis. Volgens sommigen heeft hierbij de spijt geen keizerin te zijn geworden een rol gespeeld; anderen zijn van mening dat ze andere beweegredenen heeft gehad. Haar klooster onderhield nauwe betrekkingen met een

⁴ Zie: Idem, pp.7-11.

nabij gelegen klooster, dat zich zeer intens bezig hield met de heruitgave van Byzantijnse liturgische boeken. Dank zij deze activiteiten zijn werken van haar bewaard gebleven.

De persoon en het werk van deze bijzondere vrouw en componiste, met haar merkwaardige levensloop zal bij de meeste muziekliefhebbers wel onbekend zijn.

We maken een sprong in tijd en ruimte. De reis gaat naar het Noorden en wij komen terecht in Duitsland, ook in een klooster en maken kennis met een collega van Kassia. Het is Hildegard von Bingen, die een grotere bekendheid geniet dan haar collega aan de Bosporus.

HILDEGARD VON BINGEN⁵ **(1098-1179)**

Hildegard von Bingen was het 10de kind in het adellijke gezin van graaf Hildebert von Bermersheim, woonachtig op het slot van Bermersheim.

Toen ze acht jaar geworden was, werd ze naar het nonnenklooster te Disibodenberg gebracht, dat viel onder een groter klooster van monniken. Zij kreeg daar een veelzijdige opvoeding; daartoe behoorden o.a. de vakken: Latijn, lezen en interpreteren van de psalmen en andere Bijbelteksten, de liturgie en de regel van Benedictus (480-547). Op haar vijftiende jaar legde ze haar gelofte af. Bij het overlijden van de abdis van het klooster werd Hildegard in 1136 haar opvolgster. In 1147 vatte Hildegard het plan op met haar medezusters te vertrekken en een zelfstandig vrouwenklooster te stichten op de Rupertsberg te Bingen. Dit was niet naar de zin van Kuno von Disibodenberg, de abt van het

5 https://nl.wikipedia.org/wiki/Hildegard_von_Bingen.

benedictijner klooster. Maar Hildegard kreeg steun o.a. van de aartsbisschop van Mainz. In 1147 was het dan zover en konden de nonnen hun nieuwe verblijf betrekken. In 1152 werd de bijbehorende kloosterkerk door de aartsbisschop gewijd. Het nieuwe klooster bij Bingen had duidelijk een zo grote aantrekkingskracht op kandidates om in te treden, dat Hildegard in 1165 besloot een dochterklooster te stichten in Eibingen. Ook dit stuitte op weerstand van abt Kuno von Disibodenberg.

Op 47-jarige leeftijd begon Hildegard visioenen te krijgen, die ze dicteerde aan haar secretaris Volmar.⁶ Eerst waren de kerkelijke autoriteiten daar niet enthousiast over. Dit veranderde tijdens de synode van Trier in 1147. Bernard van Clairvaux⁷ (1090-1153) en de aartsbisschop van Mainz kwamen haar te hulp. Ze maakten paus Eugenius III⁸ op haar attent. Dit had een dusdanig succes dat deze hoogste kerkelijke autoriteit haar aanspoorde haar werk voort te zetten. Het resultaat was dat haar eerste grote werk tot stand kwam: *Scivias* (*Ken de wegen van de Heer*). Er volgden nog twee grote boeken over haar visioenen, alsook verschenen van haar hand de bundels *Physica* en *Causae et Curae*. Dit zijn verhandelingen over de natuur en de geneeskunst.

6 https://nl.wikipedia.org/wiki/Hildegard_von_Bingen.

7 Abt en belangrijke hervormer van de Cisterciënser orde.

8 Geboren ? – 1153. Paus van 1145-1153.

Behalve deze activiteiten componeerde ze ook. Haar muziek week wel enigszins af van het gebruikelijke Gregoriaans. Haar composities waren lyrischer van toon. Haar faam werd groter en groter. Ze correspondeerde met de groten der aarde, onder wie Bernhard van Clairvaux en keizer Barbarossa⁹ (1122-1190). Ze nam de vrijheid brieven te schrijven, ook als ze er niet om gevraagd werd, ze schuwde niet haar advies te geven.

Aan het eind van haar leven kreeg ze weer te maken met abt Kuno. Hildegard had namelijk een geëxcommuniceerde in gewijde grond laten begraven. Hiermee had haar tegenstander Kuno weer een aanleiding om haar dwars te zitten, met als gevolg een straf voor haar en het klooster. Het gezongen koorgebed werd verboden, de heilige mis mocht niet meer worden opgedragen, de klok mocht niet meer geluid worden. Ook in dit geval kreeg zij steun van de aartsbisschop van Mainz. De straf werd nietig verklaard.

Op 81-jarige leeftijd is Hildegard in een geur van heiligheid gestorven. Er wordt vermeld dat bij haar overlijden een helder licht op haar doodsbed viel. Dit had ze in een visioen gezien en opgeschreven: *Mijn ziel gloeit als omringd door een vlammenzee. De jeugdige kracht,*

⁹ Keizer Frederik I Barbarossa, Roodbaard, van 1155 tot aan zijn dood in 1190 was hij keizer van het Heilig Roomse Rijk.